

UOT: 811.512.162.

FİZULİ MUSTAFAYEV

KİNO DİLİNDƏ CÜMLƏ NÖVLƏRİNDƏN İSTİFADƏ QAYDALARI

Xülasə

Məqalə kino dilində cümlə növlərindən istifadə qaydalarına həsr olunub. Əsasən, sadə cümlələrdən istifadə olunması daha çox tövsiyə olunur. Kinoda səslənən nitqin strukturunu belə məhdudlaşdırmaqla yanaşı, paralel olaraq ifadələrin həcmində də müəyyən hədd qoyulması cəhdi özünü göstərir. Məsələn, şərt qoyulur ki, dil uzun-uzadı frazalara dözmür. 30 uzun sözdən sonra aktyor tənqiyir, tamaşaçı isə ekran qarşısında mürğüləyir.

Qeyd edilir ki, kino özünə xas olan dil tələb edir – yığcam, qısa və ifadəli dil. O da qeyd edilir ki, Azərbaycan kinonunun dil-üslub xüsusiyyətlərinə toxunan müəlliflər də onun sintaksisinin yığcamlıqdan ibarət olması qənaətinə gəlirlər. Əksər hallarda aktyorların nitqində sintaksis o qədər yığcamdır ki, burada artıq, yersiz bir söz tapmaq çətinidir. Amma mürəkkəb cümlələr yenə də nitqi ağırlaşdıran sintaktik vahid kimi xarakterizə edilir və bu onunla əsaslandırılır ki, filmlərdə ehtiyac olmadan uzun-uzadı təkrarlar və mürəkkəb cümlələr işlədilir. Bu bir tərəfdən kino dilini ağırlaşdırır, digər tərəfdən isə mətnin tamaşaçılar tərəfindən qavranılmasını çətinləşdirir.

Məqalədə uyğun ədəbiyyat və monoqrafiyalardan kifayət qədər istifadə edilmişdir. Bədii filmlərdən təqdim edilən parçalar isə maraqlıdır.

Açar sözlər: *cümlə, sintaktik vahid, elmi ədəbiyyat, ifadə vasitəsi, dil-üslub, mətn, linqvistik təhlil.*

Giriş. Kino dilinin spesifikliyi, onun ekspressivliyi və təsirliliyi ilk növbədə sintaktik konstruksiyalarda özünü göstərir. Bu isə o deməkdir ki, hər hansı sintaktik vahidin seçilməsi və işlədilməsi kino dili üçün prinsipial əhəmiyyətə malikdir.

Hələ kino yarandığı ilk illərdə mütəxəssislər yekdilliklə bu fikrə gəlmişdilər ki, aktyor üçün uzun-uzadı mürəkkəb cümlələr xarakterik deyil, tabeli budaq cümlələr isə, ümumiyyətlə kinonun təbiətinə yaddır. Getdikcə bu fikir elmi ədəbiyyatlarda daha qətiyyətli ifadə olunur və az qala kino dilinin əsas xüsusiyyətləri kimi xarakterizə edilirdi. Yalnız “yığcam cümlələr” tezisini irəli sürən müəlliflər belə hesab edirlər ki, cümlə quruluşuna verilən başlıca tələb onun aydın, anlaşılıq və lakonik olmasıdır. Buna nail olmağın ən yaxşı yolu isə daha çox sadə cümlələrdən istifadə etməkdir. Ekranı səslənən nitqi asan qavramağın ən yaxşı yolu isə daha çox sadə cümlələrdən istifadə etməkdir. Kinoda səslənən nitqin strukturunu belə məhdudlaşdırmaqla yanaşı, paralel olaraq ifadələrin həcmində də müəyyən hədd qoyulması cəhdi özünü göstərirdi. Məsələn, şərt qoyulurdu ki, kino uzun-uzadı frazalara dözmür. 30 uzun sözdən sonra aktyor tənqiyir, tamaşaçı isə ekran qarşısında mürğüləyir. Kino özünə xas olan dil tələb edir. Yığcam, qısa və ifadəli dil.

Azərbaycan kinonunun dil-üslub xüsusiyyətlərinə toxunan müəlliflər onun sintaksisinin

yığcamlıqdan ibarət olması qənaətinə gəlirlər. Əksər hallarda aktyorların nitqində sintaksis o qədər yığcamdır ki, burada artıq, yersiz bir söz tapmaq çətinidir. Amma mürəkkəb cümlələr yenə də nitqi ağırlaşdıran sintaktik vahid kimi xarakterizə edilir və bu, onunla əsaslandırılır ki, filmlərdə ehtiyac olmadan uzun-uzadı təkrarlar və mürəkkəb cümlələr işlədilir. Bu, bir tərəfdən kino dilini ağırlaşdırır, digər tərəfdən isə mətnin tamaşaçılar tərəfindən qavranılmasını çətinləşdirir.

Ssenari müəllifləri sadə cümlələrə üstünlük verərkən əvvəla ona əsaslanırlar ki, kino dili öz təbiətinə görə daha ox danışıq dilinə yaxındır. Danışıq dili üçün isə uzun cümlələr, mürəkkəb konstruksiyalar xarakterik deyil. Digər tərəfdən bu qənaətlər həmin müəlliflərin kinoda səslənən nitqin şifahlılığını əsas götürərək onun sintaksisinə xüsusi tələblə yanaşmalarından irəli gəlir. Məsələyə yanlış münasibət isə ondan ibarətdir ki, mürəkkəb cümlələr, həmçinin tabeli mürəkkəb cümlələr heç də kinonun təbiətinə yad deyil, əksinə sintaktik rəngarəngliyinə kömək edən vasitələrdən biridir. Filmlərin dilinin linqvistik, sintaktik təhlili göstərir ki, budaq cümlələr kinonun təbiətinə uyğundur və hətta müəyyən məqamlarda fikrin dolğun ifadəsi üçün məqsədəuyğun seçilən mürəkkəb sintaktik konstruksiyaları daha vacibdir.

Budaq cümlələrin və mürəkkəb cümlənin düzgün qavranılması üçün çətinlik törətməsi məsələsinə diqqət yetirək:

“Bir qaçaq ağacdən asılmış dağ keçisini soyurdu ki, başqa qaçaq tələsik kabab bişirsin. Həcər əsil tərəkəmə qadınlar kimi geyinmişdi ki, başqaları onu tanımasın. Qucağına aldığı tüfəngi qurdalayır, çaxmağını əlləşdirir ki, qaçaqlar xəzinəyə patron yeritməyi öyrənsinlər”.

“Qaçaq Nəbi” bədii film, “Azərbaycan” kinostudiyası. 1980.

Burada dalbadal üç tabeli mürəkkəb cümlə işlədilir. Nitqin tərkibində məna, forma və intonasiya ilə birləşən bu cümlələr müəyyən fikrin ifadəsinə xidmət edir və biz nə ifadə, nə də tələffüz mürəkkəbliyinə rast gəlmirik. Nitq rəvan, fikir aydındır. İndi isə sadə cümlələrə aid nümunəyə diqqət yetirək:

“Mərhabə, Nəbi! Bəylərin, hampaların və divan adamlarının canına vəlvələ salıbsan, sonra da deyirsən ki, ay onların gen dünya başlarına dar olsun. Maşallah oğlum! Düşmən toxmağın! Al, oğlum və bu da elin sənə bağışladığı hədiyyə. İgid həmişə atı ilə öyünüb. Rüstəm-Zal Rəxşti ilə tanınıb, Koroğlu Qıratı ilə və Gizir oğlu Mustafa bəy Alapaça atı ilə. Dədə Qorqud əyyamında Boz ayğırly Beyrək deyilən qoç igid olub”.

“Qaçaq Nəbi” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 1980.

Yanaşı işlədilmiş bu frazaların heç birində budaq cümlə yoxdur. Lakin o, tələffüz üçün xeyli ağırlıq törədir. Həmcins üzvlərin çoxluğu ara cümlələrin təkrarı “və” bağlayıcısının yerli-yersiz işlədilməsi nitqin qavranılmasını çətinləşdirir. Deməli, kino sintaksisində problemi mürəkkəb, yaxud sadə cümlənin geniş yer tutması həll etmir. Göründüyü kimi, tabeli mürəkkəb cümlənin danışq dili üçün xarakterik olmadığını və bununla əlaqədar kino dili üçün də belə cümlələrin heç yaramadığını düşünənlər səhv edirlər. Bu səhvlər çox vaxt danışq dilinin qayda-qanunsuz dil hesab etmək təsəvvüründən irəli gəlir. Doğrudur, mürəkkəb cümləyə də tez-tez müraciət edən, danışq dilində əsasən hazır formullar, şablon, standart ifadələr geniş yer tutur. Belə hazır sintaktik vahidlərin çoxluğu əslində xüsusi sistem təşkil edir və ciddi qrammatik qanunauyğunluqlara tabe olur. Bəzən burada sadə cümlələrin nisbətən üstünlük təşkil etməsi isə çox vaxt nitq şəraiti ilə

bağlı olur. F.Ağayeva bu məsələdən bəhs edərək göstərir: “Bilavasitə ünsiyyət prosesində danışan şəxs öz nitqini necə qurmaq üzərində uzun müddət düşünə bilmir. Bunun üçün onun vaxtı və imkanı olmur. Bununla belə o bilir ki, onun nitqi asanlıqla anlaşılmalı, qavranılmalıdır. Buna görədir ki, dialoq nitqində çox zaman mürəkkəb cümlələrə nisbətən sadə cümlələr, tabeli mürəkkəb cümlələrə nisbətən tabesiz mürəkkəb cümlələr daha çox işlənir” [Ağayeva: 1975, s.12-13].

Kinoda isə nitq situasiyası başqadır. Ssenari əvvəlcədən hazırlanır, diqqətlə oxunur, redaktə olunur və deməli, müəllifin qarışıq cümlə tipləri ilə öz fikrini dolğun ifadə etməsi üçün kifayət qədər əlverişli imkanı vardır.

Digər tərəfdən kinoda hər hansı sintaktik faktın estetik məzmunu və əhəmiyyəti eyni sintaktik şəkildə ifadə oluna bilməz. Şəraitdən danışanın psixologiyasından asılı olaraq o tez-tez dəyişməlidir. Məsələn:

“Nənə: – Gözümün işığı, Buta, götür kisəni yaxınlıqdakı tərədən bir az mal təzəyi yığ. Tezliklə, havalar soyumağa başlayacaq.”

Buta: – Yenə niyə oturubsan burada? Gülyanaq: Onlar orada çimirlər. Qardaşım isə məni ora qoymur.

Əzim: – Ey, yetim, sənə deməmişəm ki, bizim çaydan daş götürmə?! Biz burada böyük göl düzəldəcəyik. Bunu axı, sən başa düşməlisən ki, görüləsi işlər çoxdur, ona görə də papağını qarşına qoy və yaxşı-yaxşı fikirləş. Bura mənim çayındır, get özünə başqa yer axtar”.

“Buta” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası və “Buta” kino-film şirkəti. 2004.

Burada nənin dilində verilən ilkin informasiyada cümlələr qısa, söz sırası adi, normativ vəziyyətdədir. Lakin real iş və hərəkətin danışqıcısı olan Butanın cavabında söz sırası pozulur. O, məkrə verilmiş suala emosional münasibətini bildirmək üçün əsas sözü cümlənin sonuna keçirir.

Başqalarının danışdığı davam etdikcə, cümlələrin həcmində, onların quruluşunda da müxtəliflik, uzanma və yığcamlıq özünü göstərir və beləliklə, nitq gözəlləşir, daha da anlaşqılı olur.

Kino dilinin sintaktik xüsusiyyətlərindən danışarkən onun strukturunda möhkəm yer tutan mürəkkəb cümlələrin, həmçinin tabeli mürəkkəb cümlələrin rolunu eyni zamanda mürək-

kəb cümlə modellərinin və komponentlər arasındakı qrammatik mənə əlaqəsinin üslubi şəraitə uyğun seçilməsini nəzərə almamaq olmaz.

Burada diqqəti cəlb edən ümumi xüsusiyyət budur ki, mürəkkəb cümlələrin özü də müəyyən yığcamlığa meyl edir. Bu yığcamlıq təkcə ayrı-ayrı personajların nitqində yox, dioloji nitqdə də özünü aydın şəkildə göstərir. Məsələn:

Molla: – Abbas müəllim! Əyləşin maşına, mən də məktəb tərəfə gedirəm! Deyəsən, yenə mərhum arvadın qəbrinin ziyarətindən gəlirsən... Allah ona rəhmət eləsin.

Abbas: – Bu gün cümə axşamıdır... Bəlkə bir Quran oxuyardız, rəhmətliyin ruhu şad olardı.

Molla: – Abbas müəllim?! Abbas müəllim,... heç nə lazım deyil! Sizin o uşaq necə oldu? Nəsə çoxdandır gözümə dəymir...

Abbas: – Hansı uşaq?.. Bizim uşağımız olmayıb...

“Qırmızı bağ” bədii film. “Azərbaycanfilm”, 2011.

Belə nümunələr göstərir ki, kino dili olduqca yığcam dildir və burada çevik dilə, nail olmaq üçün müəlliflərin imkanı daha çoxdur.

Digər tərəfdən canlı intonasiya da yığcamlıq işində mühüm rol oynayır. Canlı danışiq intonasiyalarına mühüm əhəmiyyət və yer verildiyi üçündür ki, bir çox filmdə ixtisar edilməsi, atılması mümkün olan hər hansı bir söz, şəkilçi, ünsür işlədilmir. Deyilməyənləri intonasiya əvəz edir. Məsələn:

“Sürücü: – Ey, salam!. Ehtiyatlı ol. Daşlar sənə dəyər. ...Sənin adın nədir?”

Buta: – Buta.

Sürücü: – Bura bax. Bu, kəndin adıdır, yoxsa sənin?”

Buta: – Bu kəndin adı Mistandır. Hərdən Buta da deyirlər.

Sürücü: – Bəs onun adı nədir.

Bura: – Ceyran.

Sürücü: – Yaxşı addır. Ancaq ceyrana bir o qədər oxşamır”.

“Buta” bədii film. “Azərbaycanfilm” və “Buta” kinofilm şirkəti. 2004.

Bəzən külli miqdarda replikalar tək bir nidadan, tək bir feildən və ya isimdən ibarət olur. Nitqdə sözlərin miqdarı azalır, intonasiyanın rolu, mənə və əhəmiyyəti artır. İntonasiya eyni zamanda bəzən təsadüf olunan iri həcmli mü-

rəkkəb cümlələrin bir neçə yerə bölünərək onların qavranılmasını asanlaşdırır. Ona görə də bəzi filmlərin dilində iri həcmli tabeli və tabelsiz mürəkkəb cümlələrə də yer verilmir və intonasiya onların anlaşılıqlığını təsdiq edir. Lakin bütünlüklə kino dilinin sintaksisində yığcam sadə cümlələrə meyl üstünlük təşkil edir. Çünki, kino dilində hadisələrin fikrin və nitqin dinamikası daha çox ehtiyac olduğu üçün sadə cümlənin belə bir üslubi çaları zərurətə çevrilir.

“Sürücü: – Sən indi haradan gəlirsən?”

Buta: – Çaykənddən.

Sürücü: – O haradadır?”

Buta: – Aşağıdakı kənddir. Həmin kənddə buğda üyüdürdüm.

Sürücü: – Sizin kənddə dəyirman yoxdur ki?”

Buta: – Var, amma işləmir. Bəs sən bura niyə gəlmisən?”

Sürücü: – Sən necə fikirləşirsən?”

Buta: – Sən bizə kino göstərəcəksən?”

Sürücü: – Bura bax, Buta, sənin maşının yaxşıdır, yoxsa mənim?”

Buta: – Əlbəttə mənim!

Sürücü: – O ki, eşşəkdir.

Buta: – Əgər, bu kənddə sənin eşşəyin yoxdursa, o zaman eşşəyin əvəzinə sən özün işləməli olacaqsan.”

“Buta” bədii film. “Azərbaycanfilm” və “Buta” kino-film şirkəti. 2004.

Professor T.Hacıyevin fikrincə, “cümlənin həcmi etibarilə yığcamlaşması fikrin, bədii mətləbin tez qavranmasına, həyat həqiqətinin idrakında həyatın özündəki hərəkətdə mütənəsib sürət yaranmasına imkan açır. Uzun-uzadı, qol-budaqlı təşbehələr və frazalarla yüklənmiş cümlələrdəki incəliklərin müəyyən qismi bəlkə də oxucunun diqqətindən gizlənilir. Yığcam sadə cümlələrdə isə hər bir bədii detal bütün cizgiləri və nöqtələri ilə oxucu şüurunda həkk olunur. Qavrama prosesində heç bir ləngimə anı olmur, bu isə bədii fikrin çatdırılmasında dinamiklikdir” [Hacıyev:1983, s.159]. Məhz buna görə də ssenari müəllifləri sadə, yığcam cümlələrdən geniş istifadə edir, kinoaktyorlar isə tabelsiz mürəkkəb cümləyə rast gəldikdə bəzən onun komponentlərini intonasiya ilə ayıraraq tələffüzdə müstəqil sadə cümlə təəssüratı yaratmağa çalışırlar.

Nəticə. Bu komponentlər arasında verilən pauza, müstəqil cümlələr arasında qoyulan nöqtənin ekvivalenti kimi çıxış edir və beləliklə

də mürəkkəb cümlənin tərəfləri müstəqil sadə cümlələrin üslubi işini görür, yəni fikrin və nitqin dinamikliyinə xidmət edir.

Kinoda aktyor nitqinin əsas sintaktik xüsusiyyəti – yəni cümlələrin həcmə yığcamlığı, struktur etibarilə sadəliyə meyl etməsi, burada az sözlə daha çox məna ifadə etmək zərurətini

meydana çıxarır. Bu isə öz növbəsində sözçülü-
yün qarşısına sədd çəkir. Azərbaycan dilinin geniş ifadə imkanlarını üzə çıxarır və ən başlıcası isə nitqin ekspressivliyini şərtləndirir. Onun emosionallığını artıraraq qavramanı asanlaşdırır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayeva F. 1975. Şifahi nitqin sintaksisi. Bakı. səh. 12-13.
2. Hacıyev T. 1983. Molla Nəsrəddinin dili və üslubu. Bakı. səh. 159.

Bədii filmlər

1. “Buta” bədii film. 2004.
2. “Qırmızı bağ” bədii film – 2011.

Fizuli MUSTAFAYEV

RULES FOR THE USE OF SENTENCE TYPES IN THE LANGUAGE OF CINEMA

SUMMARY

The article is devoted to the rules for using types of sentences in the language of cinema. In general, simple sentences are recommended. In addition to limiting the structure of speech in cinema, attempts are made to limit the amount of parallel expressions. For example, it is stipulated that he does not tolerate long phrases. After 30 long words, the actor gets bored and the audience slumbers in front of the screen.

It is noted that cinema requires its own language - laconic, concise and expressive. It is also noted that the authors, referring to the linguistic and stylistic features of Azerbaijani cinema, also conclude that its syntax is laconic. In most cases, the syntax of the speech of the actors is so laconic that it is difficult to find the wrong word here. However, complex sentences are still characterized as a syntactic unit that aggravates speech, and this is justified by the fact that unnecessary long repetitions and complex sentences are used in films. On the one hand, this complicates the language of cinema, on the other, it makes it difficult for the viewer to understand the text.

The article uses the relevant literature and monographs. Excerpts from feature films are interesting.

Key words: sentence, syntactic unit, scientific literature, means of expression, language style, text, linguistic analysis.

Физули МУСТАФАЕВ

ПРАВИЛА УПОТРЕБЛЕНИЯ ТИПОВ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В ЯЗЫКЕ КИНО

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена правилам использования типов предложений в языке кино. В общем, рекомендуется использовать простые предложения. Помимо ограничения структуры речи в кино, пытаются ограничить объем параллельных выражений. Например, оговаривается, что он не терпит длинных фраз. После 30 длинных слов актеру становится скучно, и публика дремлет перед экраном.

Отмечается, что кино требует своего языка - лаконичного, лаконичного и выразительного. Также отмечается, что авторы, касаясь языковых и стилистических особенностей азербайджанского кино, также делают вывод о лаконичности его синтаксиса. В большинстве случаев синтаксис речи актеров настолько лаконичен, что здесь трудно найти неподходящее слово. Однако сложные предложения все же характеризуются как синтаксическая единица, усугубляющая речь, и это оправдано тем, что в фильмах используются ненужные длинные повторения и сложные предложения. С одной стороны, это усложняет язык кино, с другой - затрудняет понимание текста зрителем.

В статье использована соответствующая литература и монографии. Интересны отрывки из художественных фильмов.

Ключевые слова: предложение, синтаксическая единица, научная литература, средства выражения, языковой стиль, текст, лингвистический анализ.